

**ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Василя Кричевського**

**ЗВІД
ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ:
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
Котелевський район**

**Полтава
«АСМІ»
2018**

**Друкується за рішенням Вченої ради Полтавського краєзнавчого музею.
Протокол № 8 від 28 грудня 2018 р.**

Редакційна колегія тому:

В. В. Вожаєнко, Н. О. Гаврилюк, А. М. Киридон, В. П. Колос, І. І. Корост, В. О. Мокляк, О. О. Нестуля,
О. Б. Супруненко, В. П. Титаренко, О. М. Титова, К. Б. Фесик, С. В. Хорєв, М. А. Якименко.

Упорядкування, редагування, підготовка до друку О. Б. Супруненка,
вступна стаття А. М. Скирди, О. Б. Супруненка, О. В. Халимон, І. Ю. Бикова.

**При передруку чи іншому використанні матеріалів посилання на джерело обов'язкове.
Відповідальність за достовірність наведених фактів, правильність цитування
несуть автори статей.**

Автори статей: Авдєєва М. О., Андрієць В. А., Биков І. Ю., Борисов М. Д., Бочарова С. І., Буйнов Ю. В.,
Гавриленко І. М., Гавриш П. Я., Гейко А. В., Головка Л. А., Гречко Д. С., Єрмак О. П., Жученко С. М., Задні-
ков С. А., Кигим С. Л., Кондратенко Т. К., Корост І. І., Коротя О. В., Костюк В. К., Кулатова І. М., Лаврінен-
ко А. А., Лимар О. С., Литвиненко Р. О., Мельникова І. С., Мокляк В. О., Моруженко А. О., Охріменко А. І.,
Охріменко Л. А., Приймак В. В., Пшинка М. В., Самойленко О. П., Сапегін С. В., Сиволап Н. М., Сидо-
ренко О. В., Скирда А. М., Скирда О. А., Скорий С. А., Смоляр Н. О., Старокожко Н. І., Супруненко О. Б.,
Ткаченко О. М., Халимон О. В., Чеботарьова Л. В., Шаповал Н. Ф., Шапорда О. М., Шевченко Р. І., Шер-
стюк В. В., Шиян О. О., Шрамко І. Б., Юренко С. П., Яремченко В. А.

На першій сторінці обкладинки:
церква в ім'я Святої Живоначальної Трійці, смт Котельва.

Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський
3-43 район / Упорядк., ред., підг. до друку О. Б. Супруненка; вступ. ст. А. М. Скирди,
О. Б. Супруненка, О. В. Халимон, І. Ю. Бикова; автори. статей: М. О. Авдєєва,
В. А. Андрієць, І. Ю. Биков та ін. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2018. – 984 с., іл.
ISBN 978-966-182-575-7

Пропоноване увазі читача видання продовжує серію випусків матеріалів до
«Зводу пам'яток історії та культури України», котрі знаходяться на Полтавщині. Цей
випуск присвячений пам'яткам природи, археології, історії, архітектури та історії
виробництва і техніки, що розташовані в адміністративних межах Котелевського
району Полтавської області.

УДК 904(457.53-21)

8. Стоянка Матюшине V (Романівка), пізній мезоліт, бронзовий вік (V, кін. III – поч. I 2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)

Розташована за 4,28 км на північний захід (азимут 280°) від центральної частини селища Котельви (Свято-Троїцької церкви), 3,89 км на схід – південний схід від східної околиці с. Більськ (азимут 136°), на незначному підвищенні першої тераси посеред сучасної правобережної заплави р. Ворскли (колишнього лівого берега її старого річища), за 0,27 км лівобіч (на південь – південний схід) від асфальтованої автодороги обласного значення О 1710132 смт Котельва – с. Більськ.

Місцезнаходження оглядалося О. М. Ткаченко 1995 р., обстежувалося ним же 2017 р., а також О. В. Сидоренком та О. Б. Супруненьком у 1999 і 2000 рр. Розкопки не проводилися.

Займає вершину задернованої дюни видовженої в плані форми, розташованої за 90 м на південний схід від стоянки Матюшине I. Розміри дюни, – 20 × 40 м, висота 0,2–0,3 м над рівнем околу, площа – 800 м².

На поверхні виявлені лусочки кремєню і сколи кварциту, перетин платівки доби пізнього мезоліту – раннього неоліту, а також кілька десятків дрібних фрагментів стінок ліпного посуду катакомбної і зрубної культур. Окремі з уламків мали гребінцеву «ялинкову» орнаmentaцію.

Є залишками невеликого стійбища, що використовувалося насельниками заплави Ворскли, починаючи від пізньомезолітичного часу та фінальної доби раннього бронзового віку.

Об'єкт археології на луках і випасах СВК «Батьківщина» має задовільний стан збереження і надає уявлення про місцезнаходження стійбищ невеликих груп населення ряду епох у заплаві Ворскли.

Колекція знахідок з огляду дюни передана на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УКіТ Полтав. ОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненько О. Б.

(відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25, 27; Супруненько О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненько, С. А. Скорий, І. М. Гаврилюк, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Скорий С. А., Супруненько О. Б. та ін.]. – Київ: Котельва : Майдан, 2015. – С. 81–85.

О. Б. Супруненько, О. М. Ткаченко

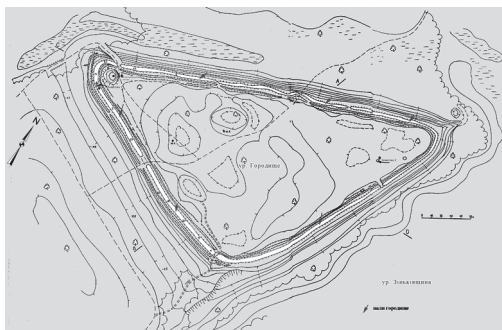
9. Котелевське городище I, ранній залізний вік, скіфський час; селище, пізньоскіфський час, козацька доба (VI – IV, I ст. до н. е. – I ст. н. е., 2-га чв. XVII ст.) (археол.)

Розташоване за 8,49 км на північ – північний захід від приміщення Котелевської селищної ради (азимут 339°), за 2,9 км на південь – південний захід (азимут 189°) від околиці с. Українка Охтирського р-ну Сумської обл., в лісовому масиві ДП «Котелевське лісове господарство», в ур. Городище, поряд з ур. Зінківщина, у лівобережній заплаві р. Ворскли, за 2 км на південний схід від автодороги до с. Куземин Охтирського р-ну Сумської обл. в лісовому масиві.

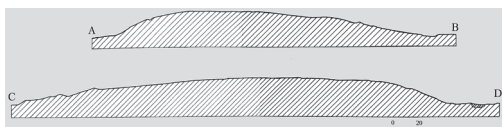
Географічні координати точок на кутах укріплень городища:

Кути	Градуси, мінути, секунди (datum WGS 84)	
	N	O
Північно-східний	50°08'23.777"	34°42'33.955"
Південно-західний	50°08'19.025"	34°42'17.356"
Південно-східний	50°08'15.544"	34°42'27.936"

Котелевське городище відоме за свідченнями інформаторів архієпископа Філарета (Д. Г. Гумілевського) з сер. XIX ст., повідомленням котелевського історика-краєзнавця О. В. Твердохлебова 1888 р. Вперше детально обстежене О. Б. Супруненьком 2000 р., оглядалося В. В. Приймаком у 2007 рр. та обома дослідниками в 2014 р. Згідно наказу Міністерства культури України № 430 від 17.05.2017 р. (додаток 3, п. 40) городище включене до Державного реєстру об'єктів нерухомої культурної спадщини як археологічна пам'ятка місцевого значення (охоронний № 4785-Пл). Розглядається О. Б. Супру-

Котелевське городище І.
За О.Б. Супрунечком, 2014 р.

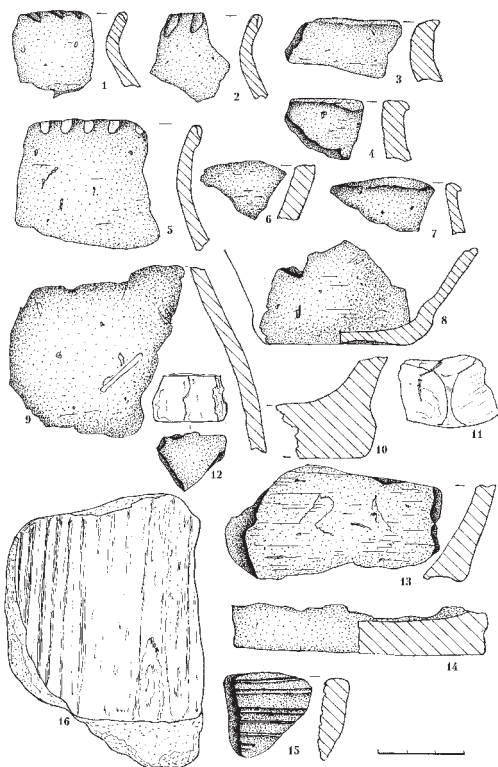

Котелевське городище І.
Перетини останця й укріплень.
За І. М. Кулатовою, О. Б. Супрунечком, 2005 р.

ненком як рештки городища-схованки скіфської доби і територія поселення фіналу пізньоскіфської епохи, котрі використовувалися за козацьких часів, В. В. Приймаком – як залишки укріплення у московсько-польському прикордонні сер. XVII ст. П. Я. Гавриш заперечував причетність городища до числа фортифікаційних споруд скіфського часу, вважаючи останнє лише монастирським укріпленням доби становлення Української держави.

Знаходиться на піщаному останці другої тераси лівого берега р. Ворскли, лівобічного допливу р. Дніпро, що свого часу відділявся вибалками. Підвищення здійснюється помітним пагорбом серед залісної заплави за 2,3 км на схід від с. Куземин та 2,9 км на південь – південний захід від с. Українка, край північно-західної межі Котелевського р-ну Полтавської обл. Абсолютна висота останця – 101,2 м, висота над рівнем заплави Ворскли – 8,5 м.

До останця із заходу прилягає пересохла стариця, з півночі та півдня – вибалки. З південного заходу невеликі підвищення надзаплавної тераси також обмежені долиною сухої стариці, можливо, свого часу перетвореної у допоміжний

Котелевське городище І. Знахідки пізньоскіфського часу. 2000 р.
За І. М. Кулатовою, О. Б. Супрунечком, 2005 р.
1-10, 13, 14 – кераміка; 11-12, 15-16 – камінь.

рів глибиною 0,8–1,2 м та завширшки 8 м.

Підвищення пагорбу, підтрикутної в плані форми, видовжене вздовж сучасного русла Ворскли з північного сходу на південний захід більше ніж на 350 м, і використане для спорудження городища. Для цього його схили заввишки 5–7 м були частково ескарповані, підсилені по краю валами і ровом.

Поверхня вкрита грабово-дубовою дібровою заповідного ур. Зінківщина. Останець позначався на картографічних матеріалах сер. XIX ст. як «гора Городище».

Городище має підтрикутну в плані форму, довша частина якого утворює практично пряму лінію, звернену смугою укріплень на північний захід. Менші спрямлені ділянки з південного сходу і південного заходу також підсилені укріп-

леннями. Площа майданчика складає 180×360 м, тобто, 3,3 га. Вали оточують супіщаний останець по периметру – по краю схилу, а зі сходу та заходу – нижче на 1,0–1,5 м від рівня його країв. Південно-західна ділянка на пологішому схилі підсилена подвійним рядом валів і ровів.

Вал – це супіщаний насип підтрапецієподібного перетину, з шириною в основі 3–5 м, на вершині – 0,8–1,5 м, висотою – від 1,2 до 4,0 м. Схили мають крутизну 35° – 45° . Вал насипаний з ґрунту, вийнятого з рову. Оплий рів має вузьке спłaszcене дно, трапецієподібний перетин. Він зберігся на глибину 1,0–3,5 м при ширині в основі 0,6–1,0 м та у верхній частині – 3,0–6,0 м. Його неперушені ерозією схили досить круті і стрімкі. На південно-західній ділянці укріплень, з напільного боку нижче на схилі, через 2–3 м, наявна додаткова смуга укріплень у вигляді валу заввишки 0,8–1,5 м (ширина в основі – 2–3 м) та рову підтрикутного перетину, шириною 1,4–2,0 м і глибиною 0,7–1,5 м.

Найнижча на всьому городищі південно-західна ділянка укріплень підсилена курганоподібним насипом, розміщеним у кутку городища, що захищений більш глибоким ровом і масивнішим валом. Цей насип має круглу у плані форму, зведений з поверхневих нашарувань, у верхній частині – з культурного шару. Його діаметр – 14 м, висота – 2,6 м. Підвищення може розглядатися як основа баштоподібної фортифікаційної споруди над одному зі в'їздів.

Саме тут, з боку річкової заплави, і влаштований простий, за типологією А. О. Моруженко (тип 1: 2), вхід до городища, на сьогодні розширений трасою лісової дороги. Сучасна його ширина – близько 2,5 м. Сліди ще одного входу, можливо, пізнішого походження, існують у південно-західній частині. До нього веде вузький крутий узвіз, прокладений по гребню надзаплавного підвищення. Вали на цій ділянці мають максимальну висоту понад 4,0 м. У них залишений вузький прохід шириною близько 1,5 м. Сліди узвозу помітні й на схилі городища на відстані 100–120 м. Його ширина – 1,5–1,7 м, глибина від рівня навколишньої поверхні – 0,4–0,7 м.

Городище має підвищений до центру перетин, здіймаючись тут на 2,0–2,5 м.

Котелевське городище I. Північно-західна ділянка укріплень. Вал і заглибина рову. Фото О. Б. Супрунєнка, 2007 р.

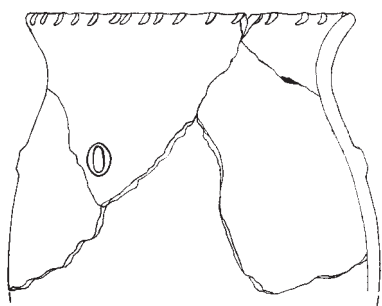

Північно-східна частина. Вхід. З південного сходу. Фото О. Б. Супрунєнка, 2007 р.

Північно-західна лінія укріплень. З південного сходу. Фото В. В. Приймака, 2014 р.

На поверхні помітні невеликі підвищення, подекуди – сліди ям новітнього походження. У центральній частині існують три природні заглибини, діаметром близько 30×40 м і завглибшки 1,5–2,5 м.

Котелевське городище I. Верхня частина
ліпного горщика. I ст. до н. е.

За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненьком, 2000.

Майже в меридіональному напрямку городище перетинає стара стежка, існування якої призвело до пошкоджень укріплень на схилах. Поверхня пам'ятки задернована, дерновий шар складає 10–20 см новітнього лісового чорнозему і прилого листя.

В оголеннях схилів та перетинах укріплень знахідок не виявлено, крім уламка стінки червоноглиняної елліністичної амфори. Шурфуванням встановлена відсутність культурних нашарувань у північно-східній та південно-східній частинах майданчика. Західну – вузлу – частину городища під поверхневим чорноземом встилає на глибині 0,2–0,4 м тонкий прошарок темно-коричневого кольору гумусованого супіску завтовшки 0,2 м з вуглиниами, ліпною керамікою й кістками тварин. Досліджена кругла в плані господарська яма циліндричної форми діаметром 1,25 м, завглибшки 0,65 м від рівня поверхні. Перетином зовнішнього валу встановлена ширина його основи – 4,5 м, збережена висота – 0,9 м, а також параметри трапецієподібного у перетині рову: ширина у верхній частині – 4,5–5,0 м; глибина від напільного краю основного валу – 3,9 м; ширина дна рову – 0,4–0,5 м; крутизна його схилів – 42°–45°.

У ході досліджень отримана невелика колекція знахідок, представлена переважно уламками виробів з кераміки – фрагментами тонкостінних посудин з домішками у тісті шамоту і піску. Це – уламки округлобоких ліпних горщиків типу I, варіантів а та б, за А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським (1991), чорнолискованих мисок відкритого типу. Край вінець горщиків прикрашені скошени-

ми і прямими пальцево-нігтьовими відбитками, поверхня посудин заглажена тріскою чи жмутком трави. Денця деяких горщиків, в тому числі мініатюрних, мали утор. Виявлені фрагменти світлоглиняних елліністичних амфор, а також точильних каменів з дрібнозернистого пісковик, абразивів зі слідами точіння дрібних залізних предметів. Крім того, наявні фрагменти горщика, підправленого на повільному гончарному крузі, а також розвал ліпного горщика із заглаженою поверхнею, відведеним вінцем, вкритим пасом нігтьових відбитків, на покатах плічках якого вміщені чотири овальних конічних наліпи.

Подібний керамічний комплекс характерний для пізньоскіфських поселень Верхнього Подоння і кераміки ранньосарматських впускних поховань Лівобережного Лісостепу.

Мисово-останцевий характер городища, його підтрикутна форма (котра часом викликає заперечення у деяких дослідників), наявність укріплень кругової оборони з підсиленням, що характерні для першого класу II типу городищ Лісостепового Лівобережжя доби раннього залізного віку, за А. О. Моруженко (1985), розміщення укріплень на схилах, влаштування ровів з конусоподібним і сплюсненим дном та простих входів, дозволяє відносити об'єкт до групи городищ-схованок скіфської доби, характерних для регіону Середнього Поворескля кінця VI – IV ст. до н. е.

Цілком імовірно, що Котелевське городище було додатковим елементом підсилення захисту північно-східного напрямку на підступах до широко відомого Більського городища і сховищем для місцевого населення, належачи до так званих невеликих укріплень-супутників грандіозного протоміського комплексу скіфської епохи.

Частина його території виявилася заселеною пізніше – наприкінці пізньоскіфського часу, вірогідно, напередодні поширення пізньозарубинецьких старожитностей типу Картамишевого 2 – Тернівки 2, тобто у I ст. до н. е. – наприкінці I ст. н. е.

Цілком імовірно, виходячи зі свідчень архієпископа Філарета, що Котелевське городище використовувалося як укріп-

лення за козацького часу – для влаштування схованки від переслідувань католиками «іноків Скельського монастиря» у московсько-польському прикордонні 2-ї чв. XVII ст., що підтверджується знахідками уламків гончарного посуду часу Руїни та Гетьманщини. Вірогідно, що на цьому етапі використання території городища певна частина укріплень могла бути спрямлена і підсилена, згідно з вимогами тогочасної фортифікації, а останець отримав обриси прикордонної фортечної споруди доби пізнього українсько-го середньовіччя.

Територія городища використовується як лісові угіддя ДП «Котелевське лісництво», огинається лісовою дорогою та перетинається кількома стежками. Стан збереження – задовільний.

Колекція знахідок з досліджень пам'ятки 2000 р. зберігається у фондах ІКЗ «Більськ» (52 од., КВ. 521, А. 251/1-52).

Городище є наразі єдиним лівобережним укріпленням скіфського часу в Поворсклі на Полтавщині, добре захищеним від руйнування заповідним лісовим масивом в ур. Зіньківщина. Це також єдине з на сьогодні відомих пізньоскіфських поселень рубежу ер у мікрорегіоні, а також рештки фортифікаційної споруди, що використовувалася (або частково перебудовувалася) населенням прикордоння Московії і Речі Посполитої ближче до сер. XVII ст.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки на території Полтавщини 2000 року / Супруненко О. Б., Кулатова І. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/113; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 309. – Арк. 4–9; Котелевське городище, Котелевська селищна рада, Котелевський район, Полтавська область: облікова картка, 2015 р. / О. Б. Супруненко // Архів МКУ; НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 126. – 14 арк.; Карта: Ряд XXIII. – Военно-топографическая карта Полтавской губернии. – Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. – Л. XXIII-13; Карта: М-36-70. – Ахтырка. – М 1: 100 000. – Украина. Полтавская и Сумская обл. – Сост. местн. на 1984 г. – Ген. штаб. – М.: ГУГК, 1985; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – Харьков : В университет. типогр., 1859. – Отд. I. – С. 93–95; Твердохлебов А. Котельва / А. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 132–156; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Черненко Е. В.]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 23; Заповідна краса Полтавщини /

Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. – Полтава : Астрей, 1996. – С. 132; Кулатова І. М. Городище поблизу Котельви на Полтавщині / І. М. Кулатова, А. І. Охріменко, О. Б. Супруненко // АБУ 2000-2001 рр. – К. : ІА НАНУ, 2001. – С. 25–28; Супруненко О. Козацька проблематика у дослідженнях Полтавського Центру археології 2000 р. / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК. – К. : Шлях, 2001. – Вип. 10. – С. 14; Супруненко О. Б. Котелевське городище у Середньому Поворсклі / О. Б. Супруненко // Наук. праці іст. фак-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 251–257; Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V ст. н. е.); підручн. для 6-го кл. загальноосвіт. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – С. 142, 147; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – С. 7–14; Корота О. В. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / Корота О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.): зб. ст. / ІКЗ «Більськ». – Полтава : Техсервіс, 2010. – С. 22; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 239, рис. 1, № 17; Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реальності і міфи. Історико-археологічне дослідження / Петро Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 187–190.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

10. Котелевське городище II, козацький час (сер. XVII – XVIII ст.) (археол.)

Знаходиться у центральній частині селища, на мису надзаплавної тераси лівого берега р. Котельви, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Саме містечко як населений пункт є об'єктом згадок в історичних документах з сер. XVII ст. Описи форм, розмірів і характеру укріплень міста, інших споруд у його межах, містяться в кількох джерелах XVIII ст., а також на одному з планів. В археологічному аспекті обстеження на його території не проводилися.

Щодо часу заснування містечка в історіографії існують два погляди. Перший

Наукове видання

**ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ:
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ
Котелевський район**

Мова українська

Відповідальний за випуск О. Б. Супруненко.
Коректори Н. М. Сиволап, А. М. Скирда.
Укладання покажчиків О. С. Лимар, А. М. Скирда, О. А. Скирда, О. О. Шиян.
Комп'ютерна верстка і дизайн С. В. Хорев.
Оригінал-макет підготовлений у Полтавському краєзнавчому музеї
імені Василя Кричевського.

Здано в набір 10.04.2018. Підписано до друку 28.12.2018.
Формат 70 x 100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 91,9. Наклад 300 прим.
Зам. № 9/2018.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «АСМІ»
36020, м. Полтава, вул. В. Міщенка, 2,
Тел. (05322) 56-55-29.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3357 від 25.12.2008 р.